

בניית כוח ההרתעה העצמאי של ישראל: המשכיות מול שינוי

ניסוי טילים בליסטיים באיראן, 2008 | את שאיפתם להשמיד את ישראל עלולים האיראנים לממש באמצעות פעולה התקפית נגד ישראל, בין השאר בהתאם להערכתם את אופי תגובתה של ישראל

פרופ' זכי שלום

חוקר בכיר במכון בן-גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

התנתקות ממדיניות העמימות - כפי שמציעים באחרונה גורמים שונים - לא תחזק את יכולת ההרתעה של ישראל. כבר היום בעייתה העיקרית של ישראל אינה מחסור באמצעים להפגנת כוח אלא היעדר לגיטימציה - פנימית וחיזונית - להפעיל אותם

מבוא

כמעט כל דיון ומחקר הנעשים כיום בסוגיית ההרתעה מתמקדים במידה רבה באיראן ובפעילותה הנמרצת להשגת יכולת גרעינית. האיום הוא שאיראן תהפוך למדינה בעלת נשק גרעיני ושהמשטר האסלאמי הרדיקלי שלה ינצל את הנשק הזה כדי לשנות מן היסוד את הסטטוס קוו במערכת הבין-לאומית בכלל ובמזרח התיכון בפרט. בסטטוס קוו החדש שמבקש המשטר האיראני ליצור אין מקום לישראל. המשטר באיראן כלל אינו מנסה להסתיר את שאיפתו להשמיד את ישראל. מנהיגיו אומרים זאת מעל כל במה ובכל כלי תקשורת העומדים לרשותם.¹ את שאיפתם להשמיד את ישראל עלולים האיראנים לממש באמצעות פעולה התקפית נגד ישראל, בין השאר בהתאם להערכתם את אופי תגובתה של ישראל. סביר להניח שאיראן שותפה להערכה המקובלת על הקהילה הבין-לאומית, ולפיה יש בידי ישראל אופציה גרעינית שמעניקה לה כוח הרתעה מרשים למדי. המאמר הזה יסקור את משמעויותיו של כוח ההרתעה הזה ואת שלבי הקמתו.

מהי הרתעה?

משמעות ההרתעה היא שצד אחד, שמבקש לפגוע ביריבו, נמנע מכך בשל הערכתו שהעלות הכרוכה בפגיעה ביריב גדולה מהרווח שהוא צפוי להשיג בעקבות הפגיעה. ההרתעה מחייבת אפוא את קיומם של כמה תנאים: ראשית חייבים להיות צדדים יריבים שמבקשים לפגוע זה בזה. בין מדינות שחיות בשלום כמעט שאין משמעות למושג "הרתעה". אולם אין די בעצם היריבות בין הצדדים. צריך להתלוות אליה מצב שבו לפחות לאחד הצדדים היריבים יש רצון מעשי לפגוע בצד האחר. ייתכן מצב של "עוינות וירטואלית", שבו לשני הצדדים העוינים יש רצון "עקרוני" לפגוע בצד האחר, אך הרצון הזה אינו מתורגם לפעילות מעשית נגד הצד האחר. במקרה כזה קשה למדוד את עוצמת הרתעה.²

מרכיב אחר בהרתעה הוא ההנחה שהצדדים פועלים באופן רציונלי. משמעות הדבר היא שכל אחד מחשב את דרכיו על בסיס של שיקולי עלות-תועלת בהתאם לקריטריונים המקובלים באותה החברה ובאותה תקופת זמן מוגדרת. אם יש צד שמוכן לשלם "כל מחיר" כדי להשיג את יעדיו, ניתן לומר במידה רבה של סבירות שאותו הצד אינו פועל באופן רציונלי.

קשה להצביע על מנהיג כלשהו במהלך ההיסטוריה המודרנית שניתן לטעון בנוגע אליו באופן חד-משמעי שהוא היה לא רציונלי. טעויות הערכה של מנהיג אינן מצביעות בהכרח על היותו לא רציונלי. גם

מנהיגים מאוזנים ורציונליים עלולים לטעות כתוצאה מהערכה שגויה של יחסי הכוחות מול יריביהם. כך, למשל, ניתן לטעון במידה רבה של צדק שהסתבכותה החמורה של ארה"ב במלחמת וייטנאם נבעה מהערכה שגויה של יחסי הכוחות. לכאורה, "על הנייר", נראה היה בעליל שמעצמת-על כמו ארה"ב תצליח להכניע מדינת עולם שלישי כמו צפון-וייטנאם, גם אם זו תקבל תמיכה מסיבית מבעלות בריתה, סין ובריה"מ. בפועל, כידוע, הייתה תמונת המצב שונה לחלוטין. תוצאה דומה צפויה, ככל הנראה, לארה"ב במלחמתה באפגניסטן.³ גם מנהיגים בעלי תפיסות עולם קיצוניות העומדים בראש משטרים רודניים מתנהלים בדרך כלל באופן רציונלי. עם זאת יש תמיד לזכור שהקריטריונים לבחינת העלות והתועלת עשויים להיות שונים מאוד בחברות שונות. מה שהוא בעיני חברה אחת מחיר מופקע, עשוי להיראות בעיני חברה אחרת מחיר סביר או אף מחיר זעום. זכורה היטב התבטאותו של הנשיא אנואר סאדאת לפני מלחמת יום הכיפורים שהוא מוכן להקריב מיליון חיילים מצרים כדי להחזיר את סיני לריבונות מצרים. עד למלחמת יום הכיפורים התייחסו רבים בזלזול כלפי ההתבטאות הזאת. מעטים האמינו שמדובר בהתבטאות כנה של שליט מצרים וכי בעיניו מותם של מיליון חיילים מצרים הוא מחיר ראוי להשגת היעד של החזרת סיני לרשות מצרים. בסופו של דבר נאלצו רבים מהמזלזלים להודות כי השתכנעו שאכן המחיר הזה נראה לנשיא מצרים כדאי כדי להשיב למדינתו את "כבוד האבוד" לאחר מלחמת ששת הימים. מובן שאילו אמירה כזאת הייתה יוצאת מפיו של מנהיג ישראלי, היא הייתה נתקלת בביקורת קשה מבית ומחוץ, והיו רואים בה התבטאות לצורכי תעמולה ולא הצהרה שיש מאחוריה תוכנית של ממש. בקיצור, היא הייתה מתקבלת באי-אמון.⁴

דוגמה נוספת להתנהלות רציונלית של מנהיגים בעלי תפיסת עולם רדיקלית היא החלטתו של משטר חומייני להפסיק את המלחמה נגד עיראק באוגוסט 1988. עד אז הייתה העמדה של המשטר באיראן שהמלחמה לא תיפסק לפני שיופלו שלטונו של סדאם חוסיין. אולם בקיץ 1988 כבר לא יכלה איראן לעמוד במתקפות הטילים על עריה, וגם בחזית ספג צבאה אבדות כבדות. בנסיבות האלה לא נותרה להנהגת איראן ברירה אלא לבקש הפסקת אש. איראן הניחה אפוא בצד את שיקוליה האידיאולוגיים, עשתה חשבון קר של עלות מול תועלת וקיבלה את החלטה שהייתה ההגיונית ביותר מבחינתה.

גם מנהיגים קנאים של ארגוני טרור, שאינם פועלים במסגרת מדינתית מקובלת, נאלצים בסופו של דבר לקבל החלטות על בסיס שיקולים רציונליים. הצהרותיהם המתברברות והמתגרות של מנהיגי טרור יוצרות לעיתים את הרושם שהם איבדו כל מגע עם המציאות

וכי הם באמת מוכנים לשלם כל מחיר כדי לממש את יעדיהם. אולם בפועל גם הם מחויבים לקבל הכרעות על בסיס שיקולים של עלות מול תועלת. הדוגמה הבולטת ביותר לכך היא מנהיג חזבאללה חסן נסראללה שנשבע ב-2006 להילחם ללא לאות בישראל ונאלץ בסופו של דבר להסכים להפסקת אש שכן הבין שהמלחמה מסבה לו נזקים בלתי נסבלים. הוא אף הודה בגלוי שאילו ידע את היקפה ואת חומרתה של תגובת ישראל, הוא לא היה מורה על חטיפת חיילי צה"ל ב-12 ביולי 2006 - המהלך שהביא לפרוץ מלחמת לבנון השנייה. משמע, גם הוא יודע שיש צורך לשקול היטב שיקולים של עלות מול תועלת.⁵

ההרתעה היא לעולם בעלת אופי נקודתי וזמני: אי-אפשר להרתיע תמיד את כולם. מדינה שמצליחה להרתיע אחת משכנותיה אינה יכולה להיות בטוחה שתוכל להרתיע מדינות אחרות שבסביבתה. יתר על כן, העובדה שמדינה מצליחה היום להרתיע מדינה אחרת או ארגון טרור אינה מבטיחה שההרתעה תימשך גם מחר. כך, למשל, מאז מלחמת לבנון השנייה נרתע חזבאללה מליזום פעולות ישירות נגד ישראל, אולם להרתעה הזאת לא הייתה השפעה של ממש על החמאס: גם לאחר אותה המלחמה הוא המשיך לירות רקטות לעבר יישובי הנגב. נדרשה פעולה צבאית נרחבת ("עופרת יצוקה") כדי שהחמאס ירתע למשך זמן מה מהמשך הירי לעבר ישראל.⁶

ההרתעה היא לעולם בעלת אופי נקודתי וזמני: אי-אפשר להרתיע תמיד את כולם

בניית כוח ההרתעה - מלחמת העצמאות והשלכותיה

בעקבות מלחמת העצמאות הפכה ישראל לגורם כוח מרתיע בעיני מדינות ערב. הדימוי שהתקבע בתודעה של המדינות באזור היה של מעטים שניצחו את הרבים. הדימוי הזה (שלא תאם את המציאות בשטח בכל שלבי המלחמה) העצים את כושר ההרתעה של ישראל שכן משמעותו הייתה שבעתיד, כאשר ישראל תתעצם עוד יותר בהיקף כוח האדם העומד לרשותה, תהיה בידיה עליונות צבאית בלתי מעורערת על פני העולם הערבי.

ואכן בשנים הראשונות לאחר מלחמת העצמאות חששו מדינות ערב, ובראשן מצרים, מפני מלחמה כוללת נגד ישראל. עם זאת הן שאפו למנוע את היווצרותו של הרושם כאילו הסכמתן להפסקת המלחמה נגד ישראל וחתמתן על הסכם שביתת נשק משמעותן היא השלמה עם קיומה של מדינת ישראל בגבולות שביתת הנשק. המציאות העמידה אפוא בפני מדינות ערב דילמה קשה: כיצד ליצור דימוי של מצב מלחמתי מתמשך מול ישראל בלי לגרום למלחמה כוללת עם ישראל.⁷

את הדילמה בחרו מדינות ערב לפתור באמצעות מימוש אסטרטגיה של לוחמה זעירה שבאה לידי ביטוי בתופעת ההסתננות. הן קיוו ששיגור ספורדי של מסתננים לפעולות אלימות בשטח מדינת ישראל ייצור את הרושם שהמלחמה נגד ישראל לא פסקה. עם זאת, מאחר שמדובר היה בפעילות ספורדית שגרמה לנזקים בהיקף קטן, יחסית, הן העריכו שאין סיכון רב שהיא תוביל למלחמה כוללת. ישראל - העריכו מדינות ערב - לא תעז לצאת למלחמה יזומה בהיעדר התגרות משמעותית מאוד שלהן בה.

במשך כמה שנים נלחמו אפוא מדינות ערב בישראל באמצעות הלוחמה הזעירה של המסתננים. אלה קטלו חיילים ואזרחים וכן פגעו ברכוש. ישראל הגיבה לא פעם בפעולות גמול כדי לגבות מחיר יקר על הפגיעות בה. אולם בשנים הראשונות שלאחר תום מלחמת העצמאות היו רבות מפעולות הגמול של צה"ל מעבר לקווי האויב כושלות ובמקום להגביר את ההרתעה הן שחקו אותה. למדינות ערב התברר שצה"ל המרתיע של מלחמת העצמאות נחלש ואינו מצליח למצוא מענה הולם לפגיעות המתמשכות בישראל ובאזרחיה.⁸

תמונת המצב הזאת השתנתה באורח דרסטי עם כניסתו של משה דיין לתפקיד הרמטכ"ל בשלהי 1953. דיין הגיע לתפקיד לאחר שצבר ניסיון קרבי עשיר למדי במסגרת ארגון השומר, הצבא הבריטי, הפלמ"ח וצה"ל. כמו כן הוא צבר ניסיון מדיני בלתי מבוטל במגעים עם מנהיגים ירדנים, עם נציגי האו"ם ובשיחות שביתת הנשק. דיין ביסס את הדוקטרינה הביטחונית שלו על ההנחה שלצה"ל יש עליונות ברורה על פני צבאות ערב. תופעת ההסתננות, כך טען, מוכיחה שגם העולם הערבי מודע לעליונותה של ישראל. אילמלא העריך כך, היה יוצא למלחמה כוללת נגדה.⁹

על בסיס הנחת היסוד הזאת גיבש משה דיין את תפיסתו שלפיה אל לה לישראל לאפשר לערבים להמשיך את המצב של לא-שלום-לא-מלחמה. עליה לנצל את עליונותה הצבאית כדי לדחוק את מדינות ערב אל הקיר ולהעמיד בפניהן ברירה: לחדול ממדיניות הטרור והלוחמה הזעירה או להסתכן בעימות כולל עם ישראל. משמעות הדברים הייתה שעל ישראל ליצור מצב מתמשך של הסלמה במדיניות התגובה שלה נגד הערבים - הסלמה שתחייב את מדינות ערב לשקול אם מדיניות הלוחמה הזעירה מביאה להן תועלת או שמא העלות הכרוכה בה גדולה מהרווח שהיא מניבה.¹⁰

אם בסופו של דבר מדיניות ההסלמה לא תשיג את ההרתעה המקווה - גרס דיין - תצטרך מדינת ישראל לנצל את עליונותה בשטח כדי לכפות על מדינות ערב, ובראשן מצרים, מלחמה כוללת. ישראל, כך סבר דיין, אינה צריכה לחשוש מהתפתחות כזאת, שכן עליונותה הצבאית אמורה להבטיח לה ניצחון. אם אכן תצליח ישראל להביס את הקמים עליה - העריך דיין - תשתנה באורח דרמטי המציאות ביחסים בין ישראל לעולם הערבי: ההנהגות במדינות ערב יבינו שהמשך העימות עם ישראל גורם להן נזקים הגדולים בהרבה מהרווחים שביכולתן להשיג. אם תתקבע חשיבה מעין זו בעולם הערבי - היה דיין משוכנע - תשיג ישראל הרתעה חזקה למשך שנים רבות. בזכות ההרתעה הזאת תיהנה ישראל משנים ארוכות של רגיעה, ואלה יאפשרו לה להקצות משאבים הולכים וגדלים לצרכים אזרחיים.

כוחות צה"ל בסיני | מלחמת סיני שינתה לחלוטין את מעמדה של המדינה ואת יחסיה עם העולם הערבי ועם המעצמות

מלחמת סיני והשלכותיה

בשלהי אוקטובר 1956 פעלו כוחות צה"ל בסיני במעטה כבד של חשאיות. מעטים בלבד ידעו את מטרות הפעולה של ישראל. גם ההסכמה על שיתוף פעולה עם צרפת ועם בריטניה, שהושגה בוועידת סבר בצרפת זמן קצר לפני המבצע, נשמרה בחשאיות רבה. בתוך ימים ספורים הצליח צה"ל להשתלט על כל מרחבי סיני. החיילים המצרים נסו על נפשם והותירו מאחוריהם ציוד רב. אבדות צה"ל הסתכמו ב־171 הרוגים, מאות פצועים וארבעה שבויים. אבדות מצרים הסתכמו באלפי חיילים הרוגים וביותר מ־5,000 שבויים.

למרות ההצלחה הצבאית המרשימה הועלו ספקות בנוגע לכדאיותו של המבצע, ונשאלה השאלה עד כמה הוא השיג את היעדים שהועידה לו ההנהגה בישראל בראשות דוד בן־גוריון.

מטרתה האסטרטגית הסמויה של המלחמה הייתה ליצור מזרח תיכון חדש שיהיה שונה לחלוטין מהמזרח התיכון שהיה קיים עד אז. בן־גוריון שאף להביא באמצעות המבצע להפלת משטרו של הנשיא נאצר. הוא שאף גם להבטיח נוכחות כלשהי של ישראל בסיני כך שיובטח חופש השיט במצרי טיראן. יתר על כן, הוא קיווה שההישגים בסיני יובילו לשינויים דרמטיים גם בגבולה המזרחי של ישראל. אולם בעקבות הלחץ הכבד של הממשל האמריקני ובעקבות איומים מפורשים של בריה"מ לפגוע בישראל החליטה ממשלת ישראל לסגת מסיני ומרצועת עזה כמעט ללא תנאי ובלי להשיג את הפלת שלטונו של הנשיא נאצר.

לכאורה ניתן אפוא לטעון שמבצע קדש לא השיג את מטרותיו המוצהרות, ולכן ניתן להטיל ספק בכדאיותו. לא זו בלבד שמשטרו

של נאצר לא התרסק, אלא הוא אף התחזק: בעקבות המלחמה הפך נאצר בבת אחת למנהיג נערץ בעולם הערבי. הוא הצליח ליצור לעצמו מעמד בכיר גם בקהילה הבינ־לאומית בזכות כישורו לתמרן בין שתי המעצמות ובזכות העובדה שהיה אחד המנהיגים המובילים בגוש המדינות הבלתי מזדהות - יחד עם ראש ממשלת הודו נהרו ועם מנהיג יוגוסלביה טיטו.

אך למעשה היה מבצע קדש אחד האירועים החשובים ביותר בתולדות ישראל: הוא שינה לחלוטין את מעמדה של המדינה ואת יחסיה עם העולם הערבי ועם המעצמות; הוא הצעיד את מדינת ישראל קדימה בתחומים רבים ומגוונים; הוא פתח בפני ישראל אופקים חדשים שהיו סגורים בפניה לפני כן. ומעל לכול, הוא חיזק באורח דרמטי את יכולת ההרתעה שלה מול העולם הערבי. בעקבות המלחמה הגיע שליט מצרים למסקנה - שאותה ביטא שוב ושוב בחשאי ובפומבי - שמצרים לא תצא למלחמה נגד ישראל לפני שתהיה מוכנה לכך. הוא גם הבהיר במפורש מהי הסיבה למדיניות הזאת: חשש מפני תבוסה צבאית נוספת. לפיכך הוא הזהיר מדינות ערביות אחרות, ובעיקר את סוריה, לבל ינסו לגרור את מצרים לעימות עם ישראל באמצעות יצירת מתיחות צבאית עימה.

בשל החששות האלה פעל נאצר כדי לשים קץ לתופעת ההסתננות מרצועת עזה לשטח ישראל. עד למלחמת סיני היו חדירות רבות כאלה - לעיתים קרובות בסיוע השלטונות. ישראל הגיבה על החדירות האלה - שלוו במעשי רצח ושוד - בפעולות גמול. אחת הגדולות שבהן הייתה פעולת עזה בפברואר 1955, שהייתה תגובה לפעולה של מסתננים מרצועת עזה: אלה הגיעו עד לרחובות ורצחו

שם אזרח ישראלי.

הלחץ שהפעיל נאצר על רצועת עזה היה יעיל, ובין מלחמת סיני למלחמת ששת הימים היה גבול ישראל-מצרים רגוע למדי. יש לזכור שבאותה העת (בין 1956 ל-1967) לא היו לישראל אמצעים צבאיים-טכנולוגיים וכוח אדם שיכלו לסכל באופן משמעותי חדירות של מסתננים לנגב. אף על פי כן הצטמצם היקף החדירות לישראל באורח דרסטי. בכך ניתנה הוכחה ברורה לתקפות עמדותיהם של בן-גוריון ושל דיין שמדינות ערב יכולות - אם הן רוצות - לחסל את תופעת ההסתננות.

בזכות השקט היחסי שבו זכתה ישראל באותה העת היא יכלה להפנות משאבים גדולים יותר מבעבר לצרכים אזרחיים - כלכליים וחברתיים. ואכן בעשר השנים שלאחר מלחמת סיני השיגה ישראל צמיחה כלכלית חסרת תקדים. נוסף על כך, נושאים חברתיים (למשל, מעמדם של בני עדות המזרח בישראל) ואידיאולוגיים (למשל, יחסי דת-מדינה) זכו אז לתשומת לב רבה. זה לא היה קורה אילולא הרגיעה היחסית בתחום הביטחון באותם הימים.

גם מעמדה המדיני של ישראל התחזק מאוד בעקבות מלחמת סיני. בתודעה הבין-לאומית התקבע שגבולות שביתת הנשק הם גבולות הקבע של ישראל. הרעיונות להסדר ישראלי-ערבי שכללו נסיגה ישראלית מגבולות שביתת הנשק - רעיונות שחזרו ועלו לפני מלחמת סיני - ירדו כמעט לחלוטין מהפרק. גם ההצעות בנוגע למתן "זכות שיבה" לפליטים פלסטינים לתחומי ישראל נגנזו - לפחות למשך זמן מה.

ברית הפריפריות - סימן ליכולת הרתעה

היות שאנו עוסקים רבות בסוגיית "האיום האיראני", אי-אפשר שלא להביט אחורה בגעגועים ולהיזכר בתקופה שבה שררה ידידות איתנה בין איראן לישראל. למעשה היו שתי המדינות בעלות ברית באופן לא פורמלי. במסגרת הברית הבלתי פורמלית הזאת, שתחילתה בשלהי שנות ה-50, התקיים בין שתי המדינות שיתוף פעולה ביטחוני, ובעיקר מודיעיני, בהיקף נרחב למדי.

שתי המדינות גם שיתפו פעולה בנייהן בתחום הכלכלי. כך, למשל, הייתה איראן ספקית הדלק העיקרית לישראל בתקופה שקדמה למלחמת ששת הימים: היא מכרה לה יותר מ-90% מתצרוכת הדלק שלה.

במישור המדיני-דיפלומטי השתדלו שתי המדינות להצניע את מערכת היחסים ההדוקה ביניהן. לפיכך הייצוג הדיפלומטי זו אצל זו היה בדרג נמוך. המציאות הזאת הייתה נוחה בעיקר לאיראן. היא חששה, ובצדק, מהאשמות שיטחו בה חוגים אסלאמיים על שהיא משתפת פעולה עם "הציונים"¹¹.

הברית בין ישראל לאיראן הייתה חלק מ"ברית הפריפריות" שיזם ומימש ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון כדי להוציא את ישראל מהמצור ומהבידוד שביקשו לכפות עליה מדינות ערב. הברית הזאת כללה את ישראל, את איראן, את טורקיה, את מרוקו ואת אתיופיה. המדינות האלה היו בחרדה מהתגברות ההשפעה הסובייטית במזרח התיכון ומעליית מעמדו של נאצר. באותה התקופה הוביל נאצר קו לוחמני ואנטי מערבי. הוא שאף להביא

להפלתם של משטרים מתונים ופרו-מערביים בעולם הערבי, לרבות המשטרים בסעודיה ובירדן. מדינות הפריפריה חששו שידו הארוכה של נאצר תישלח גם לעברן וראו בישראל בעלת ברית נאמנה ורבת עוצמה שמפגינה נחישות במלחמתה נגד אויביה.¹²

בניית האופציה הגרעינית

אולם פריצת הדרך החשובה ביותר לאחר מלחמת סיני - שהתאפשרה במידה רבה בשל אותה המלחמה ושעומדת במרכז המאמר הזה - היא השגת האופציה הגרעינית. האופציה הזאת מומשה במידה רבה הודות לסיוע שהעניקה צרפת לישראל. קשה להניח שישראל הייתה זוכה לסיוע כה מסיבי וכה נדיב מצרפת לפיתוח האופציה הגרעינית אלמלא הברית האסטרטגית שנכרתה בין שתי המדינות לקראת מלחמת סיני. גם בתחום הזה באה לידי ביטוי גדולתו של בן-גוריון. הוא הבין היטב שהמציאות הפוליטית היא נזילה, וכי מה שניתן להשיג היום לא בהכרח ניתן יהיה להשיג מחר. כישוריו של מנהיג נמדדים, בין השאר, ביכולתו לנצל שעות חסד היסטוריות לקידום האינטרסים של מדינתו.¹³

ואכן זמן קצר לאחר שהושגו הסיכומים עם צרפת בנוגע לסיוע הגרעיני התחלף השלטון בצרפת. לכס הנשיאות עלה שארל דה

הברית בין ישראל לאיראן הייתה חלק מ"ברית הפריפריות" שיזם ומימש ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון כדי להוציא את ישראל מהמצור ומהבידוד שביקשו לכפות עליה מדינות ערב

גול. מטרתו המרכזית הייתה לסיים את המלחמה העקובה מדם באלג'יריה ולעצב מערכת יחסים הדוקה בין צרפת לבין העולם הערבי. מובן מאליו שבנסיבות האלה לא יכלה מערכת היחסים האסטרטגית בין ישראל לצרפת להימשך כבעבר. הנשיא דה גול אכן פעל באורח שיטתי לצמצם את שיתוף הפעולה האסטרטגי ולהפסיק

לחלוטין את שיתוף הפעולה בין שתי המדינות בתחום הגרעיני.¹⁴ הרבה ספרים ומאמרים נכתבו על פעילותה של ישראל בתחום הגרעיני - רבים מהם דמיוניים וחסרי ביסוס, ואחרים אקדמיים וממוסמכים. לצורך הדיון במאמר הזה אין זה משנה כלל אם יש לישראל אופציה גרעינית או שאין לה אופציה כזאת. מה שחשוב הוא שישראל הצליחה ליצור לעצמה - הן בקרב מדינות האזור והן בקהילה הבין-לאומית - דימוי של מדינה שיש לה אופציה גרעינית. הדימוי הזה מעניק לישראל נכס אסטרטגי מהמעלה הראשונה. חשיבותו היא כפולה ומכופלת משום שישראל יצרה לעצמה את הדימוי הזה בלי שהיא חשפה באורח רשמי את "יכולותיה" בתחום הזה - אם אלה קיימות כלל.

דוד בן-גוריון נפגש עם ג'ון קנדי בעת ביקורו בארה"ב, 1961 | הנימוק הפורמלי להגעת בן-גוריון לארה"ב היה קבלת תואר דוקטור לשם כבוד מאוניברסיטת ברנדייס שבבוסטון

גיבוש ההבנות הראשונות עם הממשל האמריקני

בדצמבר 1960 נחשפה לעולם פעילותה של ישראל בתחום הגרעיני: עיתוני העולם מלאו ידיעות סנסציוניות על כוונותיה של ישראל לפתח יכולת גרעינית. ברבים מהם הופיעו תמונות של הכור בדימונה. בממשל האמריקני שרר רוגז רב על פעילותה הגרעינית של ישראל - בעיקר בשל העובדה שהפעילות הזאת הוסתרה ממנו. כיצד זה ייתכן - שאלו בממשל האמריקני - שמדינה כה קטנה, התלויה בארה"ב מבחינה כלכלית, מדינית וביטחונית, מעיזה לפעול מאחורי גבה בידעה ברורה שמעשיה מנוגדים לחלוטין לאינטרס של ארה"ב. באוויר עמדה האפשרות של קרע חמור בין ישראל לארה"ב.¹⁵ בנסיבות האלה הבין בן-גוריון שעליו להגיע במהירות להבנות עם הנשיא קנדי שנכנס לתפקידו כשנה לפני כן, בינואר 1961. בן-גוריון העריך שהנסיבות של אותה העת נוחות, יחסית, לישראל ושבעתיד עלולות להיווצר נסיבות הרבה פחות נוחות. מעמדו של בן-גוריון באותה התקופה היה בשיאו. לאחר שהדיח את שרת מהנהגה לא עמד למעשה מולו שום גורם אופוזיציוני משמעותי. לעומת זאת, הנשיא קנדי וממשלו טרם גיבשו לעצמם תוכנית אסטרטגית לניהול ארה"ב. יתר על כן, הממשל היה טרוד אז בבעיות בווערות הרבה יותר מאשר פעילותה הגרעינית של ישראל. בעיקר היה הממשל מוטרד מהנעשה בקובה שבה שלט משטרו המהפכני של פידל קסטרו. על סדר היום עמדה האופציה של פעולה צבאית אמריקנית נגד קובה שתוביל להפלת שלטונו של קסטרו.¹⁶ לאחר מאמצים רבים להסדיר פגישה עם הנשיא קנדי הגיע בן-

גוריון לארה"ב בשלהי מאי 1961. באותה התקופה, יש לזכור, לא זכו מנהיגי ישראל שיזמינו אותם לביקורים רשמיים בארה"ב. היה עליהם למצוא "תירוץ" להגעתם לארה"ב כדי שיתאפשר להם להיפגש "בדרך אגב" עם ראשי הממשל, ובראשם הנשיא. ואכן הנימוק הפורמלי להגעת בן-גוריון לארה"ב היה קבלת תואר דוקטור לשם כבוד מאוניברסיטת ברנדייס שבבוסטון. זמן קצר לאחר קבלת התואר הגיע בן-גוריון לניו-יורק ושם פגש את הנשיא קנדי שהגיע כדי לנאום בעצרת האו"ם.¹⁷

פרוטוקול השיחה בין שני המנהיגים נותן לנו אפשרות לבחון מקרוב את דרכי התנהלותו של בן-גוריון ואת הדרך שבה בחר לממש את האופציה הגרעינית. כאשר נשאל בן-גוריון, כבר בראשית השיחה, לפרש פעילותה הגרעינית של ישראל בכור בדימונה, הוא הסביר לנשיא שהפעילות הזאת מיועדת בעיקר לצרכים אזרחיים. הוא סיפר לנשיא על הצורך של ישראל למצוא מקורות אנרגיה זולים כדי להביא להפרחת הנגב ולביסוס התעשייה והחקלאות בחבל הארץ הזה. כמו כן הסביר לנשיא שהמזרח התיכון הוא אזור בלתי יציב, ושיכולות להיות בו תהפוכות שיעמידו את ישראל בסכנה קיומית. בנסיבות כאלה - אמר - שומרת ישראל לעצמה את הזכות לשנות את ייעודו של הכור בדימונה.¹⁸

הנשיא לא הגיב על הדברים האלה של בן-גוריון. כאמור, באותה העת היו מעייניו נתונים לנושאים בווערים הרבה יותר. בסיומה של אותה השיחה הושגה הבנה מרחיקת לכת בין שני המדינאים שהתבססה על ההצהרה של בן-גוריון שהפעילות הגרעינית בישראל מיועדת למטרות אזרחיות. בשיחה נקבע שישראל תאפשר לשני מדענים

אמריקנים לבקר מדי שנה בכור ושמוציא המבקרים בכור יועברו לידיעת המצרים. יש להדגיש כי המונח שעליו הסכימו שני המנהיגים היה ביקור (visit) ולא פיקוח (inspection). המשמעות הייתה שישראל (ולא ה"מבקרים") תקבע את מועד הביקור, את משכו ואת האתרים שייחשפו.

בן־גוריון חזר מהביקור בתחושת ניצחון. הוא אומנם קבע שפעילותה הגרעינית של ישראל מיועדת לצורכי שלום בלבד, אך עם זאת הוא "שם על השולחן" אופציה לשינוי הייעוד של הכור והצליח למנוע פיקוח הדוק על פעילותה הגרעינית של ישראל.

אולם מנהיג מנוסה כמו בן־גוריון ידע שלא לעולם חוסן. הוא יכול היה להעריך שלאחר תום תקופת ההתארגנות יתפנה הממשל לעסוק בישראל ובמיוחד בפעילותה הגרעינית. בנסיבות מסוימות - העריך בן־גוריון - לא יהסס הממשל להפר את ההבנות שהושגו במפגש הראשון בינו לבין הנשיא קנדי.

ממקורות שונים עולה שגולדה מאיר הניחה את היסודות למדיניות העמימות של ישראל שנהוגה עד היום

גיבוש ההבנות עם הממשל - בין עימות לעמימות

ואכן לאחר חודשים ספורים חל מפנה דרמטי וחמור ביותר מנקודת ראותה של ישראל בכל הנוגע לעמדות הממשל האמריקני כלפי פעילותה הגרעינית. ממקורות שנחשפו בשנים האחרונות עולה שגורמים בכירים ביותר בממשל הצרפתי העבירו לידי האמריקנים מידע מחשיד בנוגע לפעילותה הגרעינית של ישראל. במקביל חל שינוי משמעותי ב"יחסי הכוחות" בין קנדי לבן־גוריון. מעמדו של הנשיא קנדי התחזק באורח דרמטי בעקבות משבר הטילים בקובה באוקטובר 1962, ולעומת זאת מעמדו של בן־גוריון הלך ונחלש: גורמים שונים במפלגתו ומחוצה לה חברו יחד כדי להחליש את מעמדו הפוליטי באותה התקופה.

על הרקע הזה חל, כאמור, מפנה חמור במדיניות הממשל האמריקני כלפי פעילותה הגרעינית של ישראל: ממשל הנשיא קנדי החליט "להסיר את הכפפות" והתעלם לחלוטין מההבנות שהושגו קודם לכן עם בן־גוריון. קנדי הודיע ש"כללי המשחק" עם ישראל השתנו לחלוטין, ושאררה"ב דורשת מישראל לאפשר לה לפקח על הכור באמצעות ביקורות שיתקיימו בו אחת לחצי שנה. במילים אחרות: חסל סדר "ביקורים", והמפקחים הם שיקבעו את מועדי הביקורות, את משך הזמן שיוקדש לכל ביקורת ואת האתרים שיהיו נתונים לביקורת. ישראל לא תוכל לחסום את דרכם. אם לא תיענה ישראל - איים קנדי - יגיב הממשל בחומרה, בין היתר באמצעות סנקציות כלכליות על ישראל.¹⁹

בנסיבות האלה נקלע בן־גוריון לאחד המשברים הקשים ביותר

בחייו. היה עליו להכריע אם לקבל את תביעות הממשל - שמשמעותן המעשית הייתה חיסול "פרויקט דימונה", שהיה בבת עיניו - או לדחות את תביעות הממשל ולהסתכן בעימות כולל עם בעלת הברית היחידה של ישראל בעולם ומשענתה בתחום המדיני והביטחוני. בן־גוריון, כך נראה, נטה לדחות את תביעות הממשל, אולם עד מהרה התברר לו שבקרב חברי ממשלתו אין לו רוב לכניסה לעימות עם הממשל האמריקני. בנסיבות האלה, ועל רקע היחלשות מעמדו הפוליטי, הגיע בן־גוריון למסקנה שאין לו ברירה אלא להתפטר.²⁰

את מקומו של בן־גוריון בהנהגת המדינה תפס לוי אשכול שהיה קודם לכן שר האוצר. אשכול, בניגוד לבן־גוריון, היה ידוע בגמישותו ובנטייתו לפשרות. חודשים ספורים בלבד לאחר כניסתו של אשכול לתפקידו נרצח הנשיא קנדי (נובמבר 1963). את מקומו תפס סגן הנשיא לינדון ג'ונסון. גם הוא, כמו אשכול, היה ידוע בעמדותיו הפרגמטיות. הסוגיה של אי־הפצת הנשק הגרעיני לא הטרידה אותו כפי שהטרידה את הנשיא קנדי. נוסף על כך הוא הפגין כלפי ישראל יחס אוהד והבנה לצרכים הביטחוניים המיוחדים שלה. לכן לא היה לו שום קושי לאמץ נוסחת פשרה שהציע אשכול, ולפיה תתחייב ישראל שלא להיות המדינה הראשונה שתכניס למזרח התיכון נשק גרעיני, ובתמורה לא "תציק" לה ארה"ב בסוגיה הזאת. לשני הצדדים היה ברור שאת ההתחייבות הזאת של ישראל ניתן לפרש בדרכים שונות, אולם שניהם העדיפו להשאיר את הדברים במצב של ערפול. נדבך חשוב נוסף במסכת ההבנות האסטרטגיות עם הממשל האמריקני בנוגע לפעילותה הגרעינית של ישראל הניחה יורשתו של אשכול, גולדה מאיר. הדימוי של מאיר הועם מאוד בזיכרון הלאומי בישראל - בעיקר בגלל הטראומה הנוראה של מלחמת יום הכיפורים שפרצה בעת שגולדה מאיר הייתה ראש ממשלה. אולם ממקורות שונים עולה שגולדה מאיר הניחה את היסודות למדיניות העמימות של ישראל שנהוגה עד היום. על פי הידוע, הבסיס למדיניות הזאת הונח בפגישותיה של גולדה מאיר עם הנשיא ניקסון ועם היועץ לביטחון לאומי הנרי קיסינג'ר. בפגישות האלה התחייבה ישראל, ככל שאפשר להתרשם, לחשוף בפני ארה"ב - ובפניה בלבד - את מכלול פעילותה הגרעינית. בתמורה התחייבה ארה"ב להימנע מללחוץ על ישראל בנושא הפיקוח על הכור בדימונה ובנוגע להצטרפותה לאמנה למניעת הפצתו של נשק גרעיני (NPT).²¹

האם יש צורך לשנות את מדיניות העמימות?

בשנים האחרונות הלכה וגברה בתוך ישראל הביקורת על מדיניות העמימות הגרעינית. היו שטענו כי מעבר למדיניות גרעינית גלויה תגביר את כושר ההרתעה של ישראל. אינני סבור כך.

ההרתעה היא אכן אבן יסוד בדוקטרינת הביטחון של ישראל. בן־גוריון הוא שהניח את היסודות לדוקטרינת ההרתעה של ישראל, ובפני מפקדי צה"ל נהג להדגיש שיעודו של הצבא אינו להילחם ואף לא לנצח, אלא בראש ובראשונה למנוע מלחמה. בן־גוריון גרס שצה"ל צריך להרתיע כל אחת ממדינות ערב וגם כל קואליציה אפשרית שלהן.

יחסי ישראל עם העולם הערבי - חזר והדגיש בן־גוריון - הם כמו היחסים בין ספינה לבין הים שבתוכו היא שטה. התנהגותו של הים

3. George Alexander and Richard Smoke, **Deterrence in American Foreign Policy**, Columbia University Press, New York, 1974
4. יואל מרוקס, "רק ברק יכול", **הארץ**, 18 במאי 2007
5. רועי נחמיאס, "אין אזור מפורז, ישראל משקרת", 14 בספטמבר 2006, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3303695,00.html>
6. Bruce Russett, "Between General and Immediate Deterrence", in Aharon Klieman and Elie Levite (ed.), **Deterrence in the Middle East, Where Theory and Practice Converge**, Jaffe Center for Strategic Studies, Tel Aviv University, 1993, p. 38
7. על יחסי הכוחות במלחמת העצמאות ראו: זכי שלום, "יחסי הכוחות במלחמת העצמאות לפי מסמך מטכ"לי משנת 1952", בתוך אלון קדיש ובנימין קינר (עורכים), **מעטים מול רבים: עיונים ביחסי הכוחות הכמותיים בקרבות יהודה המקבי ובמלחמת העצמאות**, הוצאת הספרים ע"ש מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2005, עמ' 215-222
8. Yechezkel Kugler, **Deterrence in Israel's Political-Military Doctrine**, Department of Political Studies, Bar Ilan University, 1988, p. 51
9. זכי שלום, "מדיניות הביטחון השוטף 1948-1956: דילמות מרכזיות", בתוך: פנחס גינורסר (עורך), **עיונים בתקומת ישראל, מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל**, כרך 1, 1991, עמ' 141-161
10. זכי שלום, **מדיניות בצל מחלוקת: מדיניות הביטחון השוטף של ישראל 1956-1949**, מערכות, תל-אביב, 1996, עמ' 50-54
11. על תלויה של ישראל בנפט האיראני בשנות ה-60 ראו: זכי שלום, **כאש בעצמותיו - דוד בן-גוריון ומאבקיו על דמות המדינה והנהגתה 1963-1967**, אוניברסיטת בן-גוריון, 2004, עמ' 169-187
12. זכי שלום, **דיפלומטיה בצל מלחמה - אילוצים, דימויים ומאויים בדרך למלחמת ששת הימים**, משרד הביטחון והמכון למחקרי ביטחון לאומי, תל-אביב, 2007, עמ' 57-58
13. על השלכותיה האסטרטגיות של מלחמת סיני ראו: "המלחמה הנשכחת - מבצע קדש והשלכותיו המדיניות והאסטרטגיות", בתוך: חגי גולן ושאלו שי (עורכים), **ברעם המנועים: 50 שנה למלחמת סיני**, מערכות ומשרד הביטחון, תל-אביב, 2006, עמ' 279-305
14. **פרוטוקול השיחה בין בן-גוריון לדה-גול**, תיק פרוטוקולים של פגישות, 14 ביוני 1960, אב"ג (ארכיון בן-גוריון), אוניברסיטת בן-גוריון
15. תזכיר מחלקת המדינה, 30 במרס 1961, NND 959371, NA
16. תזכיר מחלקת המדינה, 8 בפברואר 1961, NND 949662, NA
17. יומן בן-גוריון, 29 במרס, 1961, אב"ג, אוניברסיטת בן-גוריון
18. על פגישת בן-גוריון-קנדי ראו: זכי שלום, **בין דימונה לווינגטון, המאבק סביב פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון והמרכז למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב, 2005, עמ' 60-69
19. **שם**, עמ' 73-86
20. זכי שלום, "התפטרות בן-גוריון מן הממשלה", יומן בן-גוריון, 16 ביוני 1963, בתוך: פנחס גינורסר (עורך), **עיונים בתקומת ישראל**, כרך 5, 1995, עמ' 608-615
21. יהודה בן מאיר ולימור שמחוני (עורכים), **המחויבויות של ארה"ב לישראל - תמצית דיון שנערך במכון למחקרי ביטחון לאומי**, יוני 2009, <http://www.inss.org.il/heb/publications.php?cat=91&incat=&read=397&print=1>
22. אבנר כהן, ישראל ועתיד משטר איה"ה הפצה הגרעיני, הרצאה באוניברסיטת בן-גוריון, 7 במרס 2005, <http://cmsprod.bgu.ac.il/NR/rdonlyres/519D1806-15C4-458A-9C07-7A2652E618EA/22567/takzir2.pdf>

העולם הערבי) אינה מושפעת כלל מהתנהלותה של הספינה (מדינת ישראל) השטה בתוכו. הים יכול להיות סוער או רגוע ללא שום קשר להתנהלות הספינה. כל מה שקברניטי הספינה יכולים לעשות הוא לדאוג לכך שהספינה תהיה בנויה כה חזק שגם משברי הים הסוערים ביותר לא יוכלו להטביעה.

בנסיבות הקיימות התנתקות ממדיניות העמימות לא תחזק את יכולת ההרתעה של ישראל שכן האיום המרכזי על ישראל כיום ובעתיד הנראה לעין הוא בתחום הטרור והגרילה, שבו אין לאופציה הגרעינית משמעות רבה. אויביה של ישראל מודעים היטב לעוצמתה וליכולתה להסב להם נזקים קשים מנשוא בזמן מלחמה. בעייתה העיקרית של ישראל היא היעדר לגיטימציה - פנימית וחיצונית - להפעיל את הכוח המצוי ברשותה. אנו רואים זאת בבירור בוויכוחים הנוקבים בנוגע למידת המוסריות של הסיכולים הממוקדים - ובמיוחד הסיכולים שפוגעים לא רק בטרוריסטים אלא גם בחפים מפשע. הוויכוחים האלה מטילים על ישראל מגבלות חמורות במימיו העוצמה העומדת לרשותה. לפיכך קשה להבין מה תשיג ישראל אם תנטוש את מדיניות העמימות. גם אם יתברר שיש ברשותה אופציה גרעינית אמينة, לא יהיה בכך כדי לחזק את יכולת ההרתעה שלה מעבר ליכולת הקיימת כיום.²²

יתר על כן, יש לזכור שמדיניות העמימות אינה סוגיה שנתונה אך ורק לשיקול דעתה של ישראל. המדיניות הזאת - כפי שהודגש במאמר - היא פרי הבנות עם ארה"ב, וישראל אינה יכולה לשנותה בלי לקבל את הסכמת הממשל האמריקני. אם תעשה כן, היא עלולה להגיע לקרע חמור עם ארה"ב ולאבד את אמנותה בשל אי-מימוש התחייבות שנטלה על עצמה.

סיכום

כיום, כשאנו ניצבים מול האיום האיראני, איננו יכולים שלא להצדיע לאלה שהטילו את כל כובד משקלם כדי שתהיה לישראל אופציה גרעינית. האישים אלה היו מיעוט קטן בהנהגת המדינה. הרוב המכריע בקרב המערכת הפוליטית, הביטחונית והאקדמית בישראל הסתייג מפיתוח האופציה הגרעינית או אף התנגד לה. מתי מספר בלבד, ובראשם דוד בן-גוריון, האמינו בכל מאודם בנחיצותה של האופציה הזאת. הם נאבקו בנחישות הן בזירה הפנימית והן בזירה החיצונית כדי להביא את "פרויקט דימונה" לחוף מבטחים. בסופו של דבר הם זכו לראות בהתגשמות חלומם מול כל הציניקנים והמהססים והמליעגים שעשו ככל יכולתם כדי לטרפד את האפשרות של ישראל תהיה אופציה גרעינית. כיום, כאשר כולנו סמוכים ובטוחים של ישראל יש יכולת הרתעה אמينة מול איראן, איננו יכולים שלא לתהות מה היה קורה אילו הייתה יד המתנגדים על העליונה. למזלנו, לא כך הם פני הדברים.

הערות

1. על חתימתה של איראן לנשק גרעיני ראו: אפרים קס, **מן הטרור ועד הגרעין: משמעותו של האיום האיראני**, משרד הביטחון ומרכז יפה למחקרים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל-אביב, 2004
2. זכי שלום ויועז הנדל, **תנו לצה"ל לנצח - הסיסמה שהגשימה את עצמה**, ידיעות אחרונות, 2011, עמ' 124-146